

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ проблеми

ТЕМА НА БРОЯ

ИСТОРИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ НА СОЦИАЛИЗМА

Генезис, мутация и дегенерация
на Вторите мрежи

Антикорупционни настроения
в Източна Европа

Възпроизводство на дефицит
в социалистическата икономика

Обществото на мрежите
и социоанализата на гара

Социализмът като общество
на мрежите

Име, преименуване и двойствена
идентичност

Звуците на социализма

Дневникът на Георги Димитров
и местата на паметта

1-2

2003

Редакционен съвет

Галин Горнев, Елена Михайловска, Йордан Венедиков, Минчо Драганов, Николай Генев, Петър-Емил Митев, Стоян Михайлов, Стефан Дончев, Тодор Петев, В. А. Ядов (Русия), Е. Тирякян (САЩ), П. Дюбоа (Франция), Р. Гратхоф (Германия)

Редакционна колегия

Главен редактор: *Кольо Коев*, Зам. главен редактор: *Кръстина Петкова*, Отг. секретар: *Румяна Стоилова*, Членове: *Боряна Димитрова, Валентина Златанова, Георги Фотев, Иван Чалъков, Лиляна Деянова, Максим Молхов, Николай Тилкиджиев, Пенка Бояджиева, Таня Неделчева, Татяна Коцева*

Editorial Advisory Board

Galin Gornev, Elena Michailovska, Yordan Venedikov, Mincho Draganov, Nikolay Genov, Peter-Emil Mitev, Stoyan Michailov, Stefan Donchev, Todor Petev, Vladimir Jadov (Russia), Edward Tiryakian (USA), Pierre Dubois (France), Richard Grathoff (Germany)

Editorial Board

Editor: *Kolyo Koev*, Co-editor: *Kristina Petkova*, Assistant editor: *Rumyana Stoilova*, Members: *Borjana Dimitrova, Valentina Zlatanova, Georgi Fotev, Ivan Tchalakov, Lilyana Deyanova, Maxim Molhov, Nikolay Tilkidjiev, Pepka Boyadjieva, Tanya Nedelcheva, Tatyana Kotzeva*

Адрес на редакцията: 1000 София, ул. „Московска“ 13А, 116 и 102 ст.
Тел. 980-99-35; факс 980-58-95.

E-mail: socprobl_eds@dir.bg

Internet: <http://www.bas.bg>
<http://www.cceol.com>

© Институт по социология при БАН
Българска социологическа асоциация 2003

Технически редактор *Веска Иванова*

Коректор *Мариана Видулова*

Издателски индекс 239

Формат 70/100/16

Печатни коли 21,50

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5 Поръчка № 1181

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ
НА ИНСТИТУТА ПО СОЦИОЛОГИЯ ПРИ БАН

ГОДИНА XXXV

2003

КНИЖКА 1—2

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ТЕМА НА БРОЯ

Историческа социология на социализма

Водещи броя: Деян Деянов, Мила Минева

Следите на миналото като диагностика на настоящето

АНДРЕЙ РАЙЧЕВ — Генезис, мутация и дегенерация на вторите мрежи.	5
ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА — За мутирането на мрежите и мутиращите понятия (критически коментар към текста на Андрей Райчев).	14
АНДРЕЙ РАЙЧЕВ — Отговор на критическия коментар на Петя Кабакчиева	19
ИВАН КРЪСТЕВ — Антикорупционни настроения в Източна Европа: една икономика на морала	20

Препрочетено

ЯНОШ КОРНАЙ — Възпроизводството на дефицита	37
ТАНЯ ЧАВДАРОВА — Възпроизводство на дефицит в социалистическата икономика и производството на изобилие в унгарските социални науки (коментар към статията на Я. Корнай)	58
„ПРЕДПОЧИТАМ ДА СЕ НАРИЧАМ 'ЕКЛЕКТИК'“ (разговор на Таня Чавдарова с Янош Корнай)	62
ПИЕР БУРДИЙО — Социалният капитал (предварителни бележки)	69

Мрежовите подходи: социализмът под методологически микроскоп

ДЕЯН ДЕЯНОВ — Обществото на мрежите и социоанализата на дара (Пиер Бурдийо и Иво Можни)	72
---	----

АНДРЕЙ БУНДЖУЛОВ — Какво възниква на мястото на? Изкуствени стави и мрежи при социализма	87
ИВАН ЧАЛЪКОВ — Социализмът като общество на мрежите и проблемът за икономическото развитие. . .	106

Нашето интервю

СОЦИАЛИЗМЪТ В СТОПАНСКИЯ ХХ ВЕК НА БЪЛГАРИЯ (интервю на Мила Минева с Румен Аврамов)	131
СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА МЛАДЕЖ И ВТОРАТА МРЕЖА (Интервю на Нина Николова с Петър-Емил Митев)	136

Архивът на историческата социология на социализма

МИЛА МИНЕВА — Разкази за и образи на социалистическото потребление (изследване на визуалното конструиране на консумативната култура през 60-те години в България) . . .	143
ДЖЕМИЛЕ АХМЕД — Име, преименуване и двойствена идентичност (Българските турци по време на „Възродителния процес“ 1984—1989 г.)	166
РОСИЦА ГЕНЧЕВА — Звучите на социализма	179
ЛИЛЯНА ДЕЯНОВА — Дневникът на Георги Димитров и месата на паметта.	196
СВЕТЛАНА ПАУНОВА — Формирането на бъдещия социалистически гражданин (Опит върху ДПО „Септемврийче“)	208
НИНА НИКОЛОВА, МИРОСЛАВА ГЕОРГИЕВА — Вълпъената история на настоящето: трансформация на мрежовите капитали	217

Интердисциплинарни диалози

ДИМИТРИ ГИНЕВ — Между социалната философия и философската антропология.	235
---	-----

Образователните системи в сравнителна перспектива

ВАЛЕНТИНА МИЛЕНКОВА — Равенство на образователните възможности.	249
---	-----

Дебюти

СВЕТЛИНА ФОТЕВА — Координатни системи в социологията на изкуството.	265
---	-----

Бележки по полетата

МАЯ КЕЛИЯН — За средната класа и социалната стратификация в контекста на конвергентността и диференциацията на съвременните общества — Н. Тилкиджиев. <i>Средна класа и социална стратификация</i> . ЛИК, София, 2002.	281
АЛЕКСЕЙ ПАМПОРОВ — В старо село накрай света — <i>Balkan As Metaphor. Between Globalization and Fragmentation</i> . Ed. by Dušan I. Bjelić and Obrad Savić. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2002.	291

Научен живот

МИЛА МИНЕВА — Научен семинар „История и историческа социология на социализма: история на настоящето“ (14—20 декември 2002 г., Любляна)	301
РАЯ СТАЙКОВА — Международна конференция „Икономическо развитие и стратегическо планиране в Източна Европа в контекста на глобализацията: възможности и проблеми“ (27—28 май 2003 г., Харков)	304

Рецензии, отзиви

ЛИЛЯНА ДЕЯНОВА — Всекидневието на комунизма (Sandrine Kott. <i>Le communisme au quotidien</i> . Belin, Paris, 2001)	307
СВЕТЛАНА СЪБЕВА — Хайдегер и социологията: едно ново диалогично поле (Johannes Weiss (Hg.) <i>Die Jemeinigkeit des Mitseins</i> . Konstanz, 2001)	309
МАЯ КЕЛИЯН — Трансформациите в българското село (Мариана Драганова. <i>Колизии в преобразованията на селския живот</i> . ЛИК, София, 2002)	313
СВЕТЛАНА ПАУНОВА — Наистина ли така лесно? (Иво Можни. <i>Защо така лесно... Изток-Запад</i> , София, 2003)	314
НОВИ КНИГИ	318
РЕЗЮМЕТА на английски език	321
СЪДЪРЖАНИЕ на английски език	326

Препрочетено

ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО НА ДЕФИЦИТА*

ЯНОШ КОРНАЙ

Понятието *дефицит* в заглавието се отнася към една добре позната група явления, с които всички ние се сблъскваме като *потребители*. Въпреки че през последните години значително се подобри предлагането на стоки за широко потребление, т. нар. „дефицитни стоки“ все още продължават да нарушават ритмичното снабдяване. Десетки хиляди хора чакат ред за телефон или да си закупят автомобил. Най-сериозното явление на дефицит в потреблението е жилищната криза, прераснала в остър социален проблем.

Ние продължаваме да се сблъскваме с явленията на дефицит не само като потребители, но и като *производители*. Не са редки затрудненията в предлагането на суровини, полуфабрикати и части. Очевиден е дефицитът на строителни и монтажни мощности в инвестиционния процес. Като добавка към всичко това дефицитът на работна ръка задържа все повече растежа на производството.

Много икономисти и управленски кадри мислят, че тук се намесват отделни явления. Макар и симптомите да са подобни, причината е различна във всеки отделен случай. Един вид дефицит е резултат от грешки на планиращия орган, друг — от небрежност на предприятието-доставчик на продукта или търговската организация, която го продава, трети може да бъде последица от твърде ниско установената цена и т. н.

По мое мнение всички посочени по-горе симптоми имат един и същи корен; при окончателния анализ те могат да се проследят до общите основни причини. Изправени сме пред различните конкретни прояви на един и същи *общ* феномен. Целта на това изследване е да потърси общото в тези разнообразни явления и в тяхното обяснение.

Понятието „възпроизводство“ в заглавието се отнася до факта, че сме изправени не пред временни, условни, случайни събития, а пред един комплекс от

---

* Статията е взета от: Janos Kornai, „Contradictions and Dilemmas“. *Studies on the Socialist Economy and Society*. The MIT Press. Първа публикация на английски език: Resource-constrained versus Demand-constrained Systems, *Econometrica*, vol. 47, 1979, pp. 801-819. Presidential address, presented at the North-American and at the European meeting of the Econometric Society in Chicago, August 29, 1978, and Geneva, September 6, 1978.

явления, който при специфични условия постоянно възпроизвежда себе си. Това не е просто случай на „дефицит, поразяващ дефицит“, въпреки че се забелязва такова самодвижение и самопораждане. Дефицитът се възражда постоянно от социалните условия и определени характеристики на икономическия механизъм, за който ще говорим по-нататък.

Анализът на дефицита е тема с твърде много разклонения. И като причина, и като следствие той е свързан с всеки значим процес на икономическия живот. За един изчерпателен анализ ние ще трябва да преминем през почти всички раздели на икономиката. Но това кратко изследване не цели пълнота или обобщение на една по-дълга, по-детайлизирана нишка на мисълта. То ще трябва да се задоволи с ограничаването си до част от този толкова широк кръг от проблеми и да покаже само определени важни отношения.

Дефицитът може едновременно да се определи като *добър* и *лош*. Благоприятно е това, че не съществува неизползван капитал, който да не е желан за производствена употреба от никое предприятие. Съществува пълна заетост на работна ръка. (По-късно ще се върнем към това.) В същото време постиженията се придружават по необходимост от затруднения. Дефицитите причиняват загуба и неудобство на потребителите, които често се налага да чакат доставка, да се редят на опашки и често са принудени да се задоволяват със стоки, които се различават от първоначално желаните. Понякога изобщо не могат да задоволят конкретно свое търсене. Дефицитът причинява смущения и в производството. Създава се пазар на продавача, при който липсва достатъчен стимул за подобряване качеството на стоките и за нововъведения. Всичко това бе споменато само като встъпление: моето изследване не цели нито нормативна преценка, нито разработване на предложение. Неговата изключителна цел е да *опише* явлението и да *обясни причините за него*.

Изучаването на съществуващата в социалистическата икономика дефицит има многобройни прецеденти в историята на икономическата мисъл. Ограниченият обем прави невъзможно тяхното посочване тук в детайли, както и сравняването на моята гледна точка с тези на другите.

Аз ще продължа анализа в твърде абстрактен план; без детайлно представяне на икономическата действителност. Третирам основно „класическата“ форма на социалистическа икономика, която предхожда реформите в управлението на икономиката от 60-те и 70-те години. Няма да обсъждам подробно до каква степен сегашното състояние на унгарския икономически механизъм си прилича или се различава от нея. За по-нататъшно опростяване ще се абстрахирам и от външната търговия. Ще започна моето изследване с микроикономическия подход и ще се обърна към макроикономическия във втората част.

МИКРОАНАЛИЗ

Трите ограничения за увеличаване на производството

Ще насочим вниманието към *производственото предприятие*, като се занимаем изключително с краткосрочната му дейност. Предполага се, че предприятието се стреми към увеличаване на производството, и ние няма да се питаме за неговата мотивация, т.е. дали импулсът идва по нареждане на вишестоящите власти, от неговото собствено решение (с оглед увеличаването на печалбата), от обещанията на ръководителите премии, по настояване на клиентите и т. н.

Въпросът е следният: какви са *ограниченията*, спъващи усилията за увеличаване на производството? За илюстрация можем да представим един математически програмен модел на предприятието, в който променливите на производството са ограничени чрез неравенства. За всяко предприятие във всеки отделен момент съществуват хиляди ограничения, и ако си дадем сметка за общия брой на предприятията, т. е. цялата национална икономика, милиони такива ограничения задържат производството. Ограниченията се делят на три големи групи:

1. *Ресурсни ограничения.* Вложените естествени материали¹ в производствената дейност не могат да надхвърлят обема от наличните ресурси. Това са ограничения от *физическо* или *техническо* естество: наличната работна ръка за производството с различна степен на квалификация, количеството запаси от суровини, полуфабрикати и части, капацитетът на машините и оборудването, готови за действие във фабриките, полезната площ във фабричните помещения и т. н.

2. *Ограничения, наложени от търсенето.* Продажбата на продукта не може да надвиши търсенето на купувача при определени цени.

3. *Бюджетни ограничения.* Финансовите разходи на предприятието не могат да надвишат количеството на неговата първоначална наличност от парични средства и на постъпленията от продажбите. (Кредитът ще бъде разгледан по-късно.)

Кое от трите ограничения е *ефективно* — това е определящата характеристика на социалната система. За да поясня какво се разбира под „ефективно ограничение“, бих искал отново да се обърна към математическата теория на системите от неравенства, например към линейното програмиране², чието приложение най-добре се разбира от икономистите. При разрешаването на една програмна задача равенството важи за някои от ограниченията, които са зададени първоначално като неравенства. Производството използва някакъв ресурс в пълна степен; продажбата може би достига до размера на търсенето; разходите консумират наличните фондове. Ограниченията, за които важи равенството, са *ефективни*, защото те фактически ограничават избора. Производството би било по-голямо, ако не бяха достигнати *ефективните* ограничения. Неравенството обаче остава в сила за други ограничения („те не са изчерпани“) в разрешаването на програмната задача. Те не са ефективни от гледна точка на едно моментно разрешение. Изглежда, сякаш те не съществуват: те са излишни, не упражняват никакво влияние върху избора.

Ефективни са винаги сравнително по-строгите действащите ограничения, защото те влизат в конфликт с усилието да се увеличи производството. Относително по-слабите ограничения не са ефективни.

¹ *Естествени материали.* Производствените материални разходи (суровини, части, машини и работна ръка) наричаме материали, а доставяните от производителя стоки и услуги — продукция. Определението „естествени“ се отнася до факта, че се обсъждат по-скоро „физически“ материали и продукция, отколкото „информационни“.

² *Линейното програмиране* е математическа операция за изчисляване на оптималния план за действие. Трябва да се определи максимумът или минимумът на конкретната дейност при специфични ограничения. (Например, трябва да изчислим производствената програма на предприятието, която носи максимална печалба: конкретната дейност тук е печелившата производствена дейност на предприятието, а ограниченията — че за осъществяването на програмата не могат да се използват повече машини или работна ръка от наличните в момента.)

Системи, ограничени от търсенето и от ресурсите

Различават се два „чисти“ типа системи от гледна точка на ефективността на ограниченията. Единият е *системата, ограничена от търсенето*. В нея ефективното ограничение за нарастването на производството е потребителското търсене. Ограниченията на търсенето са по-строга действащи, отколкото тези на физическите ресурси. Наличното количество ресурси би позволило по-нататъшно увеличаване на производството. Но производствените предприятия не се възползват от тази възможност, понеже не виждат излишъка като продаваем.

Капитализмът в своята „класическа“ форма е ограничена от търсенето система. Това е икономиката, която Маркс разглежда в *Капиталът*, когато пише за противоречието между тенденциите към неограничено нарастване на производството и към ограничена покупателна способност на пазара³.

Вниманието на Кейнс е изцяло насочено към този проблем⁴. Той анализира пътищата, по които може да се увеличи ефективното търсене. Между възможностите, които разглежда, са държавните и частните инвестиции заедно с непрякото въздействие, което те оказват върху заетостта на работна ръка и потребителското търсене.

Съвременният капитализъм — главно поради ефекта от активната държавна намеса, предприемана често в името на Кейнс — не може повече да бъде окачествяван като „чиста“ система, ограничена от търсенето.

Другият „чист“ тип система е *системата, ограничена от ресурсите*. Тук ефективните ограничения за увеличаване на производството са наличните физически ресурси. *Социалистическата икономика в нейната „класическа“ форма е ограничена от ресурсите икономика*⁵.

За да се избегнат недоразуменията, трябва да се отбележи, че ако една икономика се окачестви като система, ограничена от ресурсите, това не означава, че в такава икономика всички ресурси се използват във всеки отделен момент стопроцентово. В краткосрочен план при производството се проявява едно повече или по-малко строго *взаимодопълване*. Технологиата е дадена; различните вложени средства трябва да бъдат съчетани в точно определени пропорции. Тоест ако възникне проблем с един от ресурсите в даден момент, други ресурси остават в същото време частично или напълно неизползвани. Много работници ще бездействат на работните си места, ако няма суровина за работа, ако липсва някоя част за машините или е прекъснато захранването с енергия. Или, от друга страна, има суровина, но тя не се обработва, защото работникът, натоварен със задачата, не е дошъл на работа. Съществува дефицит на проблематичния ресурс, а от друга страна, застой на допълващите ресурси. *Следователно, като се има предвид*

³ Вж. *Капиталът*, том III, „Конфликт между разширението на производството и нарастването на стойността“ (Marx 1961–1967).

⁴ Вж. *Общата теория* на Кейнс (Keynes 1961).

⁵ Идеята се е появила още в икономическите дебати в Съветския съюз през 20-те години. В изследването, написано през 1925 г., Крицман прави следното сравнение: „... в капиталистическото стопанство се забелязва едно общо свърхпроизводство, а в пролетарското натурално стопанство — общ дефицит“. Цитата открих у Самуей (Szamuely 1974).

В своето изследване, написано през 1970 г., Калецки (Kalecki 1972) изтъква като основна разлика между капитализма и социализма това, че параметрите на използване на ресурсите се определят при капитализма от търсенето, а при социализма от предлагането. До подобни заключения са стигнали в книгата си и чехословашките икономисти Голдман и Коуба (Graaf 1957).

цялото производство за един дълъг период, дефицитът и застоят не са взаимноизключващи се, а по необходимост съпътстващи се явления.

За измерването

От едновременното съществуване на дефицит и застои се прави важно заключение. На въпроса дали дадена икономика трябва да се определи като ограничена от търсенето или като ограничена от ресурсите, не може да се отговори само чрез наблюдение на нейните застои или нейните неизползвани ресурси. Възможно е, но съвсем не е сигурно, при сравнението на две икономически системи — едната ограничена от ресурсите, а другата от търсенето — че средното използване на ресурсите трябва да е по-високо в първата. Единственият разграничителен критерий е следният: *какво е ефективното ограничение в простите стадии на производството?* Ако в преобладаващото мнозинство от прости стадии ограничението на търсенето е било ефективно, а ограничението на физическите ресурси не е било ефективно, то пред нас стои система, ограничена от търсенето. Ако обаче в преобладаващото мнозинство от прости стадии положението е обратното, т. е. производството постоянно среща недостиг на материали, системата се окачествява като ограничена от ресурсите.

Това положение ни отвежда към проблемите на *измерването*. Дефицитът не може да се опише чрез някаква макросъвкупност и не може да се изрази чрез събиране на неизразходваната или неизползваемата в даден момент покупателна способност на икономическите единици. Случаят категорично е такъв, когато дефицитът прераства в хроничен и поведението на икономическите единици донякъде се приспособява към ситуацията. Става обичайно желаните, но липсващи в момента стоки и услуги да се заместват от нещо друго. В този случай говорим за *принудително заместване*. Принудителното заместване и принудителните разходи постоянно поглъщат покупателната способност, която нейният първоначален притежател не може да изразходва в съответствие с първоначалните си покупателни намерения. Ето защо съвкупността „сврхтърсене“, измерена в пари, не е операционална величина⁶.

„Дефицитът“ е сбор от милиони елементарни прояви на дефицит на субмикрониво. Ще приведем няколко примера. (Тук в интерес на пълнотата освен производствените предприятия ще споменем и непроизводствените организации, и домакинствата.)

(1) На дадено място една стока или услуга липсва, когато предприятието-купувач, непроизводствената организация или домакинството иска да купи точно тази стока или тази услуга на точно това място.

(2) Даден материал липсва в цеха или в помещението на непроизводствената организация, когато предприятието или организацията има потребност точно от този материал за своята дейност.

(3) Предприятието, непроизводствената организация или домакинството осъществява импровизирано принудително приспособяване с цел да смекчи последиците от даден дефицит в момента. Това може да се случи както в процеса на купуване, така и в процеса на употреба. Например, заменя се липсваща стока или услуга със стока или услуга, която е по-долнокачествена или по-скъпа.

⁶ Това е една (но не и единствената) важна насока, в която мислите ми върху явлениято на дефицита в социалистическата икономика се отклоняват от анализа, предложен в т. нар. „теория на неравновесието“ — вж. напр. Баро—Гросман (Barro, Grossman 1974) и Портес—Уинтър (Portes, Winter 1978).

В условията на хроничен дефицит съществуват хиляди и стотици хиляди такива или подобни *елементарни прояви на дефицит*. *Интензитетът* на дефицита зависи от честотата на тези прояви, както и от това дали често се случват само прояви на дефицит със сравнително леки последици или има и елементарни прояви на дефицит със сериозни последици.

Тъй като това е стохастично масово явление, то може да се опише *статистически*. Въпреки че е възможно да се наблюдава всяка отделна елементарна проява на дефицит, очевидно е невъзможно да се наблюдават и отразяват всички те заедно без изключение. Независимо от това за целите на практиката едно пълно измерване може адекватно да се замени с наблюдение на представителни извадки и описание на разпределението на главните типове характерни прояви на дефицит.

Доколкото интензитетът на дефицита не може да се измери чрез една обобщаваща скала, *той трябва да се опише чрез съвкупност от различни индикатори на дефицита*. Например, даден индикатор може да покаже честотата на една типична проява на дефицит⁷.

Нека да се върнем към производството, като се основаваме на гореказаното, и да използваме следните две твърдения като израз на едно и също съдържание: „производството често се сблъсква с ограничения на ресурсите, т.е. физически затруднения“ и „интензитетът на дефицита на материали в производството е висок“.

*Твърдо или меко бюджетно ограничение*⁸

След като се отклонихме, за да се занимаем с измерването, нека се върнем към ограниченията на производството. Досега не сме говорили за третата категория — *бюджетното ограничение*. В тази връзка ще въведем една необичайна досега в микроикономиката класификация — ще направим разграничение между твърди и меки бюджетни ограничения.

Едно бюджетно ограничение е *твърдо*, когато се поддържа с желязна дисциплина: предприятието може да изразходва само толкова средства, колкото има. То трябва да покрие разходите си с постъпленията от продажбите. Има право да взема кредит, но банката е готова да отпусне кредит само при „консервативни“ и „ортодоксални“ условия. Кредитът, следователно, може да бъде само аванс за последващите приходи от продажбите.

Бюджетното ограничение е *меко*, ако горепосочените принципи не се спазват последователно.

Твърдостта или мекотата на едно ограничение може да се определи непряко, чрез наблюдение на две явления.

Първо — *оцеляването*. Ако тежки финансови затруднения водят предприятието към банкрут, бюджетното ограничение е твърдо. То умира от своите загуби в строгия смисъл на думата, без значение дали е фалирало поради своята собствена небрежност или поради нещастно съвпадение на външни обстоятелства. Ако държавата помага на предприятието да излезе от затрудненото положение, тога-

⁷ Възнамерявам да дам само някои указания относно значението на категорията „интензитет на дефицита“. Поради ограничения обем на това изследване не можем да навлезем подробно в проблемите на изследването.

⁸ Това е изразено по-пълно в следващата глава.

ва бюджетното ограничение е меко. За това съществуват различни средства: субсидии, индивидуално освобождаване от плащането на данъци и други такси (пълно или частично опрощаване или отсрочване); отстъпка от централно установената цена на даден материал; открито увеличаване на централно установените продажни цени или толериране на скритото увеличаване на цените; отпускане на кредит при облекчени условия; удължаване на срока за връщане на кредита и т.н. Държавата е една универсална застрахователна компания, която рано или късно компенсира щетите от всяка загуба. Патерналистичната държава автоматично гарантира оцеляването на предприятието.

Второто явление, което позволява да се направи непряко заключение за твърдостта или мекотата на бюджетното ограничение, е *растежът* на предприятието. Бюджетното ограничение е твърдо, ако растежът на предприятието зависи от неговото собствено финансово положение, т. е. от една страна, колко е успяло да спести и натрупа от своята по-ранна печалба, а от друга, дали е готово да вземе кредит при твърди, „консервативни“ условия и може да получи кредит за инвестиционни цели. Това зависи от перспективите на неговото финансово положение и очакваната доходност на инвестицията. Ако инвестицията се окаже финансов провал, тя може да доведе до банкрут на предприятието. Бюджетното ограничение е меко, ако растежът на предприятието не е обвързан с неговото сегашно и бъдещо финансово положение. В този случай няма провал; предприятието оцелява дори когато от инвестицията са последвали тежки загуби.

Това, което аз наричам твърдост на бюджетното ограничение, не е тъждествено със „стимула за печалба на предприятието“, наречен така в споровете относно реформите в управлението на икономиката в социалистическите страни. Стимулът за печалба, т. е. подялбата на печалбата между ръководители и работници, е съвместим с едно меко бюджетно ограничение. В такива случаи ръководителите на предприятието молят вишестоящите власти за финансова подкрепа именно за да могат работниците (може би също и ръководителите) да получат своя обичаен дял от печалбата дори в случай на загуба.

Твърдите бюджетни ограничения са ефективни в смисъла, който обяснихме. Те ограничават действието и свободата на избора. „Можем да изразходим само толкова средства, колкото имаме.“ „Ако инвестираме лошо, ще загинем от това.“

Меките бюджетни ограничения не са ефективни. Финансовото положение на предприятието не ограничава действията. Парите играят само пасивна роля. „Да струва, колкото ще.“ „Главното е да се осигурят суровини и мощности, а парите за това ще се намерят по някакъв начин.“ „Щом веднъж сме намерили предприемач, няма да спрем инвестицията само защото нямаме пари.“ „Ако има загуба, държавният бюджет ще я покрие.“

Горните стереотипи на общоприето мислене в деловите кръгове подсказват, че твърдостта или мекотата на бюджетното ограничение отразява *отношение*, което не бива да се смесва със счетоводната категория „балансов отчет на предприятието“. Последната е едно тъждество *ex post**. Това е отношение, което трае през цялото време: разликата между крайните и началните налични парични средства е равна на разликата между приходите и разходите. В противоположност на това бюджетното ограничение, когато е твърдо и следователно ефективно, е една поведенческа закономерност *ex ante*** , която оказва влияние върху решенията на предприятието.

* *ex post* — последващ (б. пр.).

** *ex ante* — предходен (б. пр.).

Именно защото това е едно ограничение *ex ante*, то е свързано с очакванията на ръководителите на предприятието. Тези очаквания не се формират въз основа на едно-единствено събитие и не се развиват единствено в резултат на опита на ръководителя, натрупан в собственото му предприятие, а се формират през един дълъг период от време като резултат от обобщаване на цялостния опит. Ако няма предприятия, които да са подпомагани, или ако рядко се случва да бъдат спасявани от финансов провал, то ръководителят ще очаква същото и в своя случай. Той ще смята бюджетното ограничение за твърдо и ще действа съобразно с това. Ако компенсирането на загубите се случва по-често, ако растежът на предприятието започва да се откъсва от неговото финансово положение по-често и на повече места, ръководителят на предприятието ще разбере, че е нараснала вероятността неговото предприятие да оцелее, въпреки че е надхвърлено бюджетното ограничение или че е причинен финансов провал в резултат от погрешно инвестиране. Над една определена граница пък ръководителят може да очаква с почти стопроцентова сигурност, че оцеляването на неговото предприятие е гарантирано: то може да понесе всяка загуба и всеки инвестиционен финансов провал. Ако преобладаващото мнозинство ръководители имат тези очаквания за бъдещето, може да се каже, че бюджетното ограничение е меко⁹.

В „класическата“ форма на социалистическа икономика бюджетното ограничение е меко. Изглежда, че реформите в управлението на икономиката — въпреки че подялбата на печалбата е въведена в няколко социалистически страни, между които и Унгария — не са довели до значително укрепване на бюджетното ограничение и не са го направили ефективно.

Търсене от страна на предприятието

Съществува тясна причинна връзка между твърдостта и мекотата на бюджетното ограничение, от една страна, и обсъдените по-горе две групи ограничения: ефективността на ограниченията на ресурсите и на търсенето.

Да вземем първо случая на *твърдо* бюджетно ограничение¹⁰. Търсенето на материали от страна на предприятието зависи от цената и финансовото положение на купувача. Добре познатите ни положения от стандартната теория на търсенето са валидни само тогава, когато бюджетното ограничение е твърдо (и е валидно само в този случай)¹¹.

Предприятието като купувач е готово да се въздържа *доброволно* от закупуване и натрупване от прекалено много материали, от наемане на прекалено мно-

⁹ Чрез това кратко описание искахме да покажем, че: (а) формирането на очакванията се основава върху наблюдението и субективната оценка на стохастичните свойства на повтарящите се събития, и (б) степента на твърдост и мекота трябва да се измерва всъщност върху една безкрайна скала, тъй като не съществуват само двата крайни случая. Моето изследване използва дихотомията „твърд“ и „мек“ единствено с цел да се опрости изложението.

¹⁰ Анализът засега е ограничен изключително до отношенията между предприятията, като пропуска търсенето от страна на домакинствата и непроизводствените организации.

¹¹ Относно принципа на Сей и закона на Валрас вж. Ароу—Хан (Arrow, Hahn 1971) и Матиаш (Matyas 1973). Принципът на Сей се отнася до това, че този, който взема решения, не трябва да планира разходи, за които не са предвидени съответни финансови средства. Законът на Валрас гласи, че в една пазарна икономика сумата, която излизащите на пазара искат да похарчат при определени цени, е равна на сумата, която те искат да получат за стоките, които предлагат на пазара. (Френско-швейцарският икономист Леон Валрас полага основите на т. нар. обща теория на равновесието в книга, излязла през 1874 г.)

го работници и от прекалено голямо инвестиране — „прекалено много“ и „прекалено голямо“ означават, че в ролята си на продавач предприятието може да срещне ограничено търсене и впоследствие разходите няма да се оправдаят; предприятието може да претърпи загуби, които да го доведат в крайна сметка до фалит. Следователно предприятието трябва внимателно да определя своите искания, защото „развихрянето“ означава риск и може да застраши самото съществуване на предприятието.

Всичко това оказва многостранно въздействие върху отношенията между предприятията. Всяко предприятие е едновременно и продавач, и купувач. Търсенето на *предприятието-купувач* е ограничено от твърдото бюджетно ограничение. Продажбите на *предприятието-продавач*, а следователно и неговата продукция, са ограничени от ограничението на потребителското търсене. Така се получава система, в която ограничител е търсенето.

Съвкупното търсене може да бъде увеличено чрез кейнсианска икономическа политика. Но докато бюджетното ограничение е твърдо, търсенето ще остане в известни предели. Дори при кейнсианското нарастване на търсенето се запазва нежеланието на инвеститора да рискува. Системата не нараства до пределите, очертани от ресурсните ограничения.

Сега да се върнем към случая на *меко* бюджетно ограничение. В този случай няма никакво доброволно ограничаване от страна на търсенето. Търсенето е не просто прекалено голямо, но дори може в първо приближение да бъде формулирано като неограничено.

Търсенето на материали от предприятието не е гъвкаво от гледна точка на цените. Търсенето на предприятието не зависи от неговия финансов доход. Съответно на това очертанията на потребителската функция на предприятието се различават от начина, по който са показани в стандартната микроикономика.

Ако нещо пречи на предприятието да разкрие едно „неограничено“ търсене, това са главно следните два фактора: (1) въпреки че то би искало да натрупа колкото е възможно повече суровини, полуфабрикати и части, капацитетът на складовете му е ограничен; (2) общественото мнение и вишестоящите власти заклеймяват „презапасяването“, включително — като добавка към гореспоменатото — „задържането“ на работна ръка. Демонстрирането на самоограничаване при определяне на исканията създава по-добро впечатление и следователно е по-добра тактика.

Вземаме предвид тези ограничаващи фактори, когато правим следната формулировка: *търсенето на материали от предприятието е почти неудовлетворимо*. То при всички случаи нараства до лимита на доставката на материали. Следователно в сферата на производствено-потребителските отношения между предприятията системата става такава, в която ограничител са ресурсите.

Ако бюджетното ограничение е меко, принципът на Сей не е валиден, а заедно с него не е валиден и законът на Валрас¹². В крайна сметка фундаменталните аксиоми на стандартната микроикономика не са валидни. Тук лежи ключът към разбиране на микроосновите на една икономика на дефицита.

Тук трябва да приключим микроанализа. Нашето обсъждане съдържаеше една крайна степен на опростяване; тук нямаме място за по-задълбочено и по-за-

¹² Подробният анализ на капиталистическата система не влиза в предмета на настоящето изследване. Аз обръщам внимание само върху това, че в съвременната капиталистическа икономика също се появяват признаци на леко (или не толкова леко) смекчаване на бюджетното ограничение.

вършено описание. Във всеки случай микроанализът е достатъчен за изследването на някои макроотношения.

МАКРОАНАЛИЗ

Опростяващи анализа предпоставки

Бих искал да предам това, което имам да кажа, с помощта на един прост модел. Като въведение нека повтора главните предпоставки:

1. Ще обсъждаме „класическата“ форма на социалистическа икономика.
2. Ще бъде направен анализ на кратък период от време.
3. Ще бъде описана стационарна икономика¹³.
4. Ще бъдат разглеждани само стоките, които могат да се съхраняват на склад; услугите ще бъдат пренебрегнати.
5. Икономиката ще бъде разделена на два сектора: сектор на предприятията и сектор на домакинствата. Ще пренебрегнем сектора на непроизводствените организации (въпреки че в определен момент ще засегнем тяхната роля).
6. Както казахме в увода към изследването, няма да се занимаваме с външната търговия.
7. Производството ще бъде разделено на два класа, които са известни от марксистката теория на възпроизводството: клас I — производство на средства за производство, и клас II — производство на предмети за потребление. Приемаме, че изключителен купувач на стоките за потребление е секторът на домакинствата, който купува всяка стока с пари. Така пренебрегваме потреблението, което е разпределено в натура между населението. Секторът на предприятията купува както от клас I, така и от клас II средства за производство.

Може да се докаже, че следващите по-долу наблюдения биха били верни и при по-малко ограничаващи предпоставки. Ние обаче не можем да ги разширим поради ограничения обем на настоящия труд.

При изработване на модела съм се опитал да го направя колкото се може достъпен и като такъв не го представям в математически, а по-скоро в „картинен“ вид. Ще използваме *аналогия с хидравликата*: потокът от стоки ще бъде представен като поток от някаква течност, например вода, а тяхното складиране — като складиране на течност. Аналогията не е нова, преди няколко години в Лондонската школа по икономика бе показана *машината на Филипс*. Това беше един физически аналогов модел, в който взаимозависимостите между променливите в кейнсианската макроикономика бяха представени чрез истински потоци от течност¹⁴. Тук ще използваме диаграми, за да заместим както физическия аналогов модел, така и математическото описание на процесите.

¹³ „Стационарно състояние“ е израз, зает от математическата теория на динамичните системи. Една икономика е в „стационарно състояние“, ако съществените характеристики на нейното състояние не се променят с времето; например, произвежда се и се консумира едно и също количество всеки ден. В речника на марксистката теория на възпроизводството това е познато като „просто възпроизводство“.

¹⁴ Моделът е построен като нагледно средство от същия този А. У. Филипс, чието име става по-късно известно с „кривата на Филипс“, описваща зависимостта между безработицата и инфлацията. Докато машината на Филипс демонстрира потока на течност под *налягане*, настоящото изследване се занимава с поток, предизвикан от *засмукване*. За обяснение на двата изрази вж. Kornai 1971.

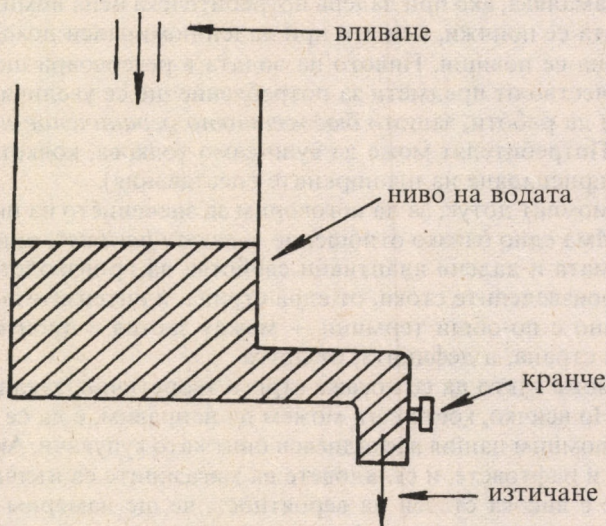
Идеята за демонстриране на взаимозависимостите в икономиката на дефицита с помощта на аналогия с хидравликата е предложена от J. Weibull.

Резервоарът на клас II

Ще започнем описанието на системата чрез представяне на втория резервоар, съхраняващ производството на клас II. Това следва да се тълкува така, сякаш всички изделия на предприятията от клас II се вливат там след производството, но преди да преминат към домакинствата. Сякаш, в съответствие с нашия макроподход, цялата крайна продукция на предприятията, произвеждащи предмети за потребление, заедно с натрупаната в търговската мрежа наличност, са събрани в един огромен склад.

Да предположим за момент, че вторият резервоар е съвършено изолиран от резервоара на клас I.

Фиг. 1.

Фиг. 2.

Кое определя какво ще бъде нивото на водата в резервоара (т. е. какъв ще бъде размерът на запасите от потребителски стоки)? Това очевидно зависи от съотношението между притока и оттичането. Да приемем, че е даден размерът на притока или количеството стоки, вливащи се за единица време. В този случай нивото на водата зависи от това, какво изтичане е възможно от закрепеното на резервоара *кранче*. Кранчето може да се регулира посредством промяна на нивото на цените и номиналния доход на домакинството. Тук се проявяват добре познати елементарни макроикономически зависимости. Изтичането се увеличава, когато при дадено ниво на цените нарасне номиналният доход, или ако при даден номинален доход се понижи нивото на цените. В такива случаи нивото на водата започва да спада и, ако изтичането е по-голямо от притока за дълъг период, запасът ще бъде накрая изчерпан. От това време нататък във всеки един момент до потребителя могат да достигат толкова стоки, колкото са били току-що произведени. И обратно, изтичането ще намалява, ако при дадена потребителска цена номиналният доход на домакинствата се понижи, или ако при даден номинален доход нивото на потребителската цена се повиши. Нивото на водата в резервоара ще се покачи, т. е. наличното количество от предмети за потребление ще се увеличи.

Кранчето може да работи, защото *бюджетното ограничение на домакинството е твърдо*. Потребителят може да купи само толкова, колкото му позволяват парите (след приспадане на планираните спестявания).

Нека спрем за момент дотук, за да поговорим за значението на нивото на водата в резервоара. Има едно близко отношение — *ceteris paribus**, при дадена организация на системата и дадени адаптивни свойства на производството и търговията — между произведените стоки, от една страна, и интензитета на дефицита, от друга — казано с по-обща термини — между застоя в производството и търговията, от една страна, и дефицита, от друга.

Отношението може както да се докаже строго теоретично, така и да се провери и емпирично. Но всичко, което сега можем да направим, е да се доверим на интуицията. Да си спомним нашия всекидневен опит като купувачи. Ако сме тръгнали да пазаруваме и рафтовете, и складовете на магазините са пълни със стоки, можем да очакваме с висока степен на вероятност, че ще намерим това, което търсим, още на първото място или най-много след кратко търсене. Ако обаче рафтовете и складовете са по-скоро празни, лесно може да се случи така, че не на едно, а дори на няколко места да ни кажат, че това, което търсим, е стока, с която рядко ги снабдяват. Това е само едно стохастично отношение. Един по-голям запас също не може да гарантира точното и незабавно изпълнение на всяко намерение за покупка, но може да намали вероятността за възникване на явленията на дефицита.

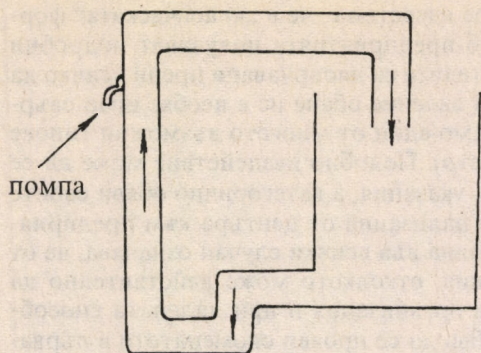
При тези предпоставки нивото на потребителската цена и номиналният доход („кранчето“) регулират обема на потребителските стоки („нивото на водата“), а оттам и интензитета на дефицита на потребителския пазар.

Резервоарът на клас I

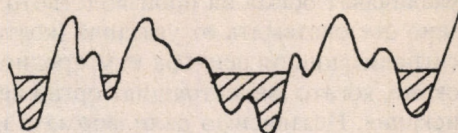
Представяме първия резервоар на фиг. 3. В съответствие с нашия микроподход това също може да се тълкува като един огромен временен склад. В него се вливат всички стоки, произведени от което и да е предприятие от клас I; оттам те могат да достигнат предприятията от клас I и клас II, които ще ги вложат в производството си.

* *ceteris paribus* — при равни други условия (б. пр.).

Фиг. 3.

Фиг. 4.

Както вече споменахме, за момента приемаме, че този резервоар е съвършено изолиран от втория резервоар.

При сравнението на двата резервоара се вижда, че първият резервоар няма кранче. *Бюджетното ограничение на сектора на предприятията е меко*. Течността изтича свободно от този резервоар: търсенето от страна на купувачите (т. е. предприятията от клас I и клас II) не е ограничено от тяхното финансово положение. При това не е достатъчно да се подчертае, че кранче липсва. На фигурата можем да видим *помпи*, които изпомпват течността навън от резервоара. Резервоарът е празен: няма никакви запаси от средствата за производство и в същото време в производството се наблюдават прояви на интензивен дефицит. Първият изпразнен резервоар е този, който съответства (на микро ниво, а също и в рамките на аналогията с хидравликата) на системата, която в началото на изследването нарекохме „система, ограничена от ресурсите“.

Преди да говорим за помпите, трябва да направим една забележка. Нека не забравяме един важен урок от микроанализа: обикновено дефицитът и застоят съществуват в едно и също време. Като запазваме аналогията с хидравликата, можем да кажем, че дъното на резервоара не е съвсем гладко. Ако го погледнем поотблизо (вж. фиг. 4), можем да видим, че по него има вдлъбнатини, в които се задържа течност. Нещо повече, в резервоара не тече вода, а по-гъста течност, която полепва по стените и по дъното на резервоара.

Да се върнем сега към икономическата реалност: процесите в системата протичат с *триене*. Адаптацията протича със закъснения и се съпътства от погрешни решения. Следователно *източването се осъществява независимо от това, че непродадени стоки могат да бъдат развалени че могат да останат непозлзвани ресурси*.

А сега за простота нека пренебрегнем последиците от триенето и да се върнем към по-грубата макрокартина. Ние казваме, че повече или по-малко помпите източват запасите на системата; дефицитът е високоинтензивен.

Сили, които задействат помпата

Трябва да се споменат две от движещите сили, които задействат помпата. *Стремешът към количество* в производството може да бъде наложен от пресилени централни планове. В този случай на предприятията се възлага да осъще-

ствяват високи производствени цели. Добре известно е, че в „класическата“ форма на социалистическа икономика, където предприятията получават подробни указания от централните власти, ръководителите са насърчавани преди всичко да увеличават обема на производството. Това явление обаче не е необходимо свързано със системата от указания (която е само един от многото възможни типове сигнализация от центъра към предприятието). Подобно въздействие може да се окаже, когато вишестоящият орган не дава указания, а категорично обяви своите искания. Независимо дали формата на сигнализация от центъра към предприятието е една или друга, пресилването на плана във всички случаи означава, че от предприятието се изисква повече продукция, отколкото може действително да произведе според ресурсите при дадената организация и при дадената способност за адаптация. При такива случаи трябва да се прояви споменатото в първата част на изследването явление „сблъскване с ресурсното ограничение“.

Не би било правилно стремежът към количество да се обяснява с пресилеността на централните планове. Този стремеж може да се появи и когато централният план е по-разумен и умерен. *Съществува още един децентрализиран, автономен механизъм на дефицита.* Той винаги се е прибавял към централно образуван дефицит и може да стане преобладаващ дори когато централната икономическа политика не предизвиква дефицит (или предизвиква дефицит съвсем слабо).

По този въпрос се обръщам към микроанализа от първата част от изследването. В резултат на мекото бюджетно ограничение предприятието като *купувач* проявява почти неудовлетворимо търсене. Независимо от снабдяването в момента с ресурси и вложени в производството материали, предприятието винаги смята, че те са недостатъчни. То е нетърпеливо; подтиква самия производител или моли за намесата на вишестоящите органи.

Сега да разгледаме другата роля: предприятието във функцията му на *продавач*. Купувачите се гълвят на опашка пред предприятието — реално или символично; те са нетърпеливи, притискат го. Дори без да му е указано да прави това, предприятието ще бърза да увеличи продукцията си по собствена воля, така че да може да задоволи нетърпеливите клиенти колкото е възможно по-скоро. За да го направи обаче, то самото се нуждае от повече материали, и това ни затваря в *създаващия сам себе си порочен кръг на дефицита.*

По-нататък хроничният дефицит и постоянният сблъсък с ресурсни ограничения създават несигурност в доставката на материали. Това създава тенденция към презапасяване. Докато запасите от готова продукция навсякъде намаляват, всеки производител се стреми да натрупва свои собствени производствени запаси. Презапасяването още повече разширява самообразуването на дефицита.

Следователно, можем да кажем: *дефицитът поражда дефицит.*

Другата важна движеща сила на изпомпването е *стремежът към разрастване.* Той може да се развие, подобно на случая с краткосрочните решения за текущото производство, като следствие от пресилени централни инвестиционни планове. Ако икономическата политика желае ускорено разширяване на производството, тя обикновено ще определя амбициозни инвестиционни цели с необходимост от средства, които надхвърлят наличното снабдяване с инвестиционни стоки. Инвестиционната дейност продължава да се сблъсква с физическите ресурсни ограничения на инвестирането.

Както преди, когато говорихме за текущото производство, и тук можем да установим, че не е необходимо стремежът към разрастване да бъде наложен на ръководните икономически кадри от средно и ниско ниво и на предприятията чрез централни инструкции. Съществува *вътрешна* сила, която подкрепя стремежа към разрастване. *Всяко предприятие, без изключение, иска да расте* и неговият представител — вишестоящият орган — също желае да вижда, че органът, за който отговаря, расте. *Гладът за инвестиции* е всеобщ и се явява отново и отново, дори ако на някои места е утолен за даден момент¹⁵.

За вътрешния стремеж към разрастване има редица мотиви, а заедно с него — и за глада за инвестиции. Най-важният от тях е *идентификацията* с предприятието или — както в случая с вишестоящия орган — със сектора, който е под негов контрол. Всеки ръководител е дълбоко убеден, че дейността на единицата, за която отговаря, е обществено значима. Той разбира, че продукцията на неговото предприятие е дефицитна. Следователно той смята, че разрастването е оправдано и наложително. Отново можем да видим механизма на самообразуването на дефицита, но този път в сферата на дългосрочното вземане на решения. Възприемането на дефицита усилюва стремежа към разрастване и глада за инвестиции; стремежът към разрастване и гладът за инвестиции интензифицират дефицита.

Не е достатъчно обаче да се разкрие положителният мотив, който стимулира разрастването и инвестирането. Дори може би е по-важно да се разбере, че в случая на меко бюджетно ограничение *нищо не може да спре предприятието от стремеж към инвестиране*. Инвестиционният риск не съществува; финансов провал е невъзможен. Не съществува предприятие, което доброволно би отхвърлило веднъж предложена му възможност за инвестиране. Това е най-важната разлика между двете социални ситуации — тази, с която сега се занимаваме, и онази, която е разглеждал Кейнс в своето време. Неговият проблем е следният: как биха могли да бъдат насърчени предпазливите инвеститори, които се страхуват от фалит, и по какъв начин биха могли да бъдат поне частично допълнени недостатъчните частни инвестиции с държавни. Ние обаче сме изправени пред ситуацията на предприятие, чийто „апетит за инвестиции“ е неудържим.

Развива се една особена *илюзия относно инвестиционните пари*. Изглежда така, сякаш финансово-инвестиционните квоти са разпределени от централните органи: от планиращия орган, финансовите власти и банките. Всъщност последните дават разрешение да се започнат физическите действия по инвестирането. И ако веднъж дейността е започнала, тя не може да спре дори когато струва много повече парични средства, отколкото е било планирано. Осигуряването на парични средства се приспособява пасивно към търсенето на такива, образувано от влаганите в инвестиционната дейност физически материали. Бюджетното ограничение на инвестициите е също меко и неефективно.

В обобщение може да се каже, че стремежът към количество създава почти неудовлетворимо търсене на материали за текущото производство, а стремежът към разрастване създава почти неудовлетворимо търсене на инвестиционни стоки.

Малко ще се отклоня, за да спомена, че ролята на *непроизводствените организации* е подобна на тази на предприятията от гледна точка на разглежданите

¹⁵ За описанието на механизма, регулиращ инвестициите, използвам изследователската работа на Т. Бауер (Baueer 1977).

тук проблеми. Те също познават симптомите на стремежа към количество и разрастване¹⁶. По този начин те също „изпомпват“.

Вече засегнахме въпроса, кой всъщност управлява помпите. Както посочих, ако това, което стои начело на стремежа към количество и към ускорено разрастване, е централната икономическа политика, то този факт усилва ефекта от изпомпването многократно. Но дори ако централната икономическа политика е повъздържана, все още съществуват стотици административни органи от средно и ниско ниво и хиляди предприятия и непроизводствени организации, които държат помпата в свои ръце. Трудно е да им се напомня за самовъздържане. Ако някой изпомпва по-малко, други ще изпомпват онова, което той би могъл. Въпреки че нито един ръководител на предприятие, непроизводствена организация или висшестоящ орган не е доволен от последиците на дефицита, той продължава да смята, че не може да спре, чувства се принуден да изпомпва.

Отвори и просмукване

Следващата стъпка в нашия анализ е да премахнем положението, при което двата резервоара са свършено изолирани един от друг. Да погледнем фиг. 5, която показва двата резервоара като долепени един до друг. Върху тяхната обща стена има *отвори*, през които *се просмуква* течността. От аналогията да се върнем към икономическата действителност: няма два отделни пазара, херметически затворени един от друг, единият използван изключително от домакинствата, а другият използван изключително от предприятията. Тези два типа купувачи се състезават помежду си за едно и също снабдяване¹⁷.

През отворите водата може да изтича и в двете посоки. Това всъщност се случва в икономиката. (Собствениците на частни автомобили изкупуват резервните части, преди служебните автомобили да могат да се доберат до тях, и обратно.) Но дори и да съществува възможност за симетрия, на практика действи-

Фиг. 5.

¹⁶ Тук се включва част от потреблението, което населението получава безплатно или почти безплатно при номинални цени (напр. здравеопазване, образование и пр.). Тези услуги достигат до гражданите чрез непроизводствените организации. За една значителна част от тях търсенето е почти неудовлетворимо; наблюдават се прояви на интензивен дефицит. Може да се разбере, че тези непроизводствени организации също участват в изпомпването.

¹⁷ Според фиг. 5 конкуренцията се отнася за стоки, които производителите вече са влезли в „резервоара“. В действителност „конкуренцията“, разбира се, започва на по-ранни етапи от вертикалния

телната посока на изтичане обикновено е асиметрична: секторът на предприятията е този, който *изсмуква* в своя полза.

Нека не забравяме, че има кранче от дясната страна, т. е. на отвора на втория резервоар, а от лявата страна няма кранче. Да приемем, че отворът на кранчето е стеснен (например повишава се нивото на покупателната цена), докато притокът във втория резервоар остава непроменен. За известно време нивото на водата ще се покачва. Това обаче, *ceteris paribus*, ще бъде само временно. Проявява се законът за скачените съдове. Ако един съд е пълен, друг — празен, и те са свързани, нивото на водата в тях ще се изравни. Също така в нашия случай нивото на водата във втория резервоар ще спадне до нивото на водата в първия.

Икономическото тълкуване на аналогията е следното: *съществува неравна конкуренция между двата типа купувачи. „Домакинството“ има твърдо бюджетно ограничение и следователно е чувствително към разходите. „Предприятието“ има меко бюджетно ограничение и следователно е много малко или изобщо не е чувствително към разходите. Рано или късно то пренася нарастването на разходите си върху купувача или бюджета. Оттук следва, че в конкуренцията между купувачите предприятието има предимство пред домакинството — то може да отнеме част от доставката, предназначена за домакинството.*

Да разгледаме един-два примера. Разноските за ползване на такситата се покачват. „Домакинството“ реагира на това, както би следвало според учебниците по микроикономика: намалява търсенето. За предприятието обаче разноските за ползването на такси представляват малък разход. Ако то изобщо използва такси, ще продължава да го прави и на по-високата цена. Нещо повече, дори може да ползва услугата по-често от преди, тъй като сега тя се намира по-лесно и се чака по-малко. Или да разгледаме един по-сериозен пример. Да приемем, че наемите на обществените жилища са драстично повишени. Това би предизвикало доброволното преместване на много семейства в по-малки и по-евтини жилища. А ако покачването на наемите е достатъчно високо, дори биха останали свободни апартаменти след всичките премествания, които предприятията незабавно ще погълнат, за да ги използват за канцеларии. Повишаването на първоначалния наем, което би тегнело много върху бюджета на домакинството, лесно би се посрещнало от предприятията.

Има обаче няколко причини, поради които не всички стоки ще се просмукват от втория резервоар към първия по закона за скачените съдове. Тук ще посоча само два фактора. Единият от тях е „триенето“, за което вече споменахме. Снабдителите на предприятията не се нахвърлят върху стоките достатъчно бързо; може би не се нуждаят от даден вид продукти, предлагани на потребителите. Друга причина може да бъде съществуването на административни санкции, които забраняват на предприятията да изкупуват стоки и услуги, предназначени за домакинствата (например, забранено е да се използват за служебни

процес на производство: кой сектор може да изсмуче материалите за производството? Това обаче не може да бъде обсъждано в рамките на аналогията, която служи за един общ скелет на изложения тук микроанализ.

Важна роля при „просмукването“ играе външната търговия, чийто анализ не се взема предвид в настоящото изследване.

цели помещения, предназначени за жилища). Това са санкциите, обозначени на фиг. 5 като *шлюзове* — затварящи или преграждащи част от отворите. Разбира се, последователното прилагане на такива административни ограничения е трудно, а особено трудно е те да обхванат всички стоки и услуги, които могат да се просмукват.

Нашето заключение е следното: *на потребителския пазар интензитетът на дефицита ще зависи единствено от стандартните регулатори като предлагането на стоки за потребление, покупателната цена и номиналния доход. Също ще зависи от силата на ефекта на изсмукването, осъществявано от сектора на предприятията и производствените организации.*

Изпразването на резервоарите, т. е. интензифицирането на дефицита, се осъществява с особена сила, когато кранчето на втория резервоар *ceteris paribus* е отворено по-широко (например, ускорено е повишаването на номиналния доход при дадени цени, а нарастването на предлаганите стоки за потребление и услуги не може да върви в крак с него). Но резервоарите могат да се изпразнят или нивото в тях да спадне много ниско, дори когато не са налице тези условия или при ограничено търсене от страна на домакинствата. Достатъчно е източващото действие на почти неудовлетворимото търсене на предприятията без бюджетно ограничение. Това е нашето последно отнасяне към аналогията с хидравликата. Можем да видим в образна форма системата от течност с нейните резервоари, кранче, помпи, отвори и шлюзове, системата, която в моята книга *Антиравновесието* нарекох „всмукателна“¹⁸.

ДЕФИЦИТ И ИНФЛАЦИЯ

Въпреки абстрактния анализ могат да се направят някои практически икономико-политически заключения. Ето само два примера: въпросите за инфлацията и заетостта на работната ръка.

*Инфлация*¹⁹

В разискванията по икономическите въпроси в Унгария се появи идеята, че ефективно противодействие на дефицита е инфлацията. Дефицитът е интензивен при фиксирани цени; този интензитет намалява при покачващо се ниво на цените. Според това зависимостта между дефицита и инфлацията е „обратно пропорцио-

¹⁸ Вж. Kornai, 1971, гл. 17–22. Тук съм описал същото явление, както и в книгата, но *причинният* анализ тук се различава от предишния в няколко важни пункта. Обяснителните фактори, които посочих като главни причини за изсмукването в „Антиравновесието“, имат значение и в настоящия анализ, но то е само второстепенно. Променено бе „относителното тегло“ на причините. Сега за *главна* причина на изсмукването смятам институционалната основа, по-конкретно: мекотата на бюджетното ограничение.

¹⁹ За да избегнем недоразуменията, нека да установим, първо, голямата необходимост от разграничение между покачването на цените и заплатите — в резултат от една окончателна реформа — от процеса на инфлация. Последният протича сред забавени преливащи се процеси. Днешното покачване на цените и заплатите е непосредствен причинител на угрешното, и т.н. Останалата част от това изследване се занимава изключително с процеса на инфлация.

нална“.²⁰ Колкото по-силно е едното, толкова по-слабо е другото. Приема се съществуването на един вид „социалистическа крива на Филипс“. По мое мнение това становище е погрешно. Това е становище, основано върху неточни предпоставки, които не държат сметка за съществуващите институционални условия.

Пропорцията „дефицит—инфлация“ в действителност може да преобладава в една *напълно монетаризирана*²¹ икономика, в която бюджетното ограничение е твърдо както за домакинството, така и за предприятието. В една такава икономика, ако процесите на инфлация започнат от заплатите, а покачването на цените се задържа изкуствено („подтисната инфлация“), разширяващото се свръхтърсене очевидно ще доведе до още по-интензивен дефицит²². Освобождаването на подтиснатата инфлация при тези условия, т.е. откриването на пъгища към увеличаване на цените, може да намали раздугото свръхтърсене. Ограничението на търсенето отново става ефективно и дефицитът може повече или по-малко да бъде премахнат.

Всичко това не се отнася за икономика, която е само *полумонетаризирана*. В институционалните условия, които бяха обсъдени в началото на изследването, секторът с твърдо бюджетно ограничение е монетаризиран, докато секторът с меко бюджетно ограничение е само *привидно монетаризиран*. *Секторът, функциониращ в условията на меко бюджетно ограничение, не реагира на увеличаването на цените чрез намаляване на търсенето*. Както вече подчертах, предприятието е в състояние рано или късно да прехвърли върху купувача или върху държавния бюджет всяко увеличение на цените на влаганите в производството материали. Следователно търсенето му — при каквото и да е процес на инфлация — става почти неудовлетворимо. Нещо повече, този сектор може да се включи в процеса на изсмукване, като вреди на сектора, който е още с твърдо бюджетно ограничение и реагира на покачването на цените чрез намаляване на търсенето.

В резултат на веригата от причини и следствия, обобщени накратко тук, може да се заключи, че не съществува алтернатива между инфлацията и дефицита. Дефицитът се възпроизвежда както при стабилно, така и при покачващо се или спадащо ниво на цените — дотогава, докато съществуват институционалните условия за неговото хронично възпроизводство.

Заетост на работната ръка

В ограничената от ресурсите икономика пълната заетост става постоянно явление след преходния исторически период на поглъщане на работна ръка. Това е едно от най-важните постижения на социалистическата икономика. В същото време се появява хроничният дефицит на работна ръка като една от формите на промяна на дефицит в ресурсите.

²⁰ *Обратно пропорционален*. Проявява се често едно отрицателно отношение между две икономически величини, така че колкото по-голяма е едната, толкова по-малка ще бъде другата. В такива случаи може да се говори за „обратна пропорционалност“: намаляването на едната икономическа величина ще доведе до увеличаване на другата, и обратно.

²¹ *Монетаризация*. Всяка сфера от икономиката може да бъде описана като монетаризирана, ако стоките и услугите преминават от едни ръце в други срещу пари и ако изразената в пари цена на стоките и услугите оказва ефективно въздействие върху купувача и продавача.

²² Относно теорията за „подтисната инфлация“ вж. Хансен (Hansen 1951), Баро—Гросман (Barro, Grossman 1974) и Чикош-Над (Csikos-Nagy 1975).

Пълната заетост не е постигната чрез специфични мерки на икономическата политика, целящи увеличаването на заетостта, не дори чрез планирането или чрез предвиждането на поглъщащи работна ръка суровинно-производствени комбинации. Обяснението на явлението трябва да се открие в институционалните условия. Почти неудовлетворимият растеж на търсенето на ресурси е следствие от мекото бюджетно ограничение. Търсенето на ресурси, включително на работна ръка, по необходимост расте дотогава, докато не се сблъска с ограничение в предлагането.

Тази ситуация се появява заедно с другите следствия от едно меко бюджетно ограничение в „неизменен пакет“: постоянната пълна заетост се съпътства от постоянен дефицит на работна ръка и други прояви на дефицита. Обратното също е вярно: едно истинско твърдо бюджетно ограничение обикновено поддържа възпроизводството на безработица заедно с другите отрицателни и положителни следствия от твърдото бюджетно ограничение.

Повдига се големият въпрос: възможно ли е да се развие някакъв вид междинна ситуация, т.е. една „двойноизпъкнала комбинация“ между двете различни институционални структури и заедно с нея такава ситуация, в която да няма нито дефицит на работна ръка, нито безработица? Или: дали мощните социални сили водят икономическата система към едното или към другото крайно разрешение? Авторът трябва да признае, че не знае отговора на този въпрос.

И накрая, още една забележка изглежда необходима. Аз не направих конкретни предложения. Не се опитах да разработя нормативна теория, определяща метода за преодоляване на дефицита или опасността от инфлация. Придържам се стриктно към развиването на една *описателно-обяснителна теория*. Групата явления, за които стана въпрос, са изключително сложни. Бяха направени някои предложения за разрешаване на трудностите в социалистическата икономика, пред които сме изправени тук, но тези предложения се появяваха едно по едно, за да осигурят лечение само на симптомите, без да отстранят дълбоко лежащите причини, възпроизвеждащи хроничния дефицит. Убеден съм, че усилията за задълбочен анализ на ситуацията и за по-добро изясняване на причинно-следствените връзки могат да допринесат за практическото разрешаване на проблемите.

ЛИТЕРАТУРА

- Arrow, K. J., Hahn, F. 1971. *General Competitive Analysis*. Holden-Day, San Francisco.
- Barro, R. J., Grossman, H.I. 1974. Suppressed Inflation and the Supply Multiplier. *Review of Economic Studies*, 41, 87-104.
- Bauer, T. 1977. A beruhazasi volumen a kozvetlen tervgazdalkodasban [The Level of Investment in the Centrally Planned Economy], mimeo. MTA Kozgazdasagtudomanyi Intezet, Budapest.
- Csikos-Nagy, B. 1975. Adalekok az inflacioelmelethez [Contribution to Inflation Theory]. *Kozgazdasagi Szemle*, 22, 564-575.
- Graaf, J. de V. 1957. *Theoretical Welfare Economics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hansen, B. 1951. *A Study in the Theory of Inflation*. Allen-Unwin, London.
- Kalecki, M. 1972. Theories of Growth in Different Social Systems. *Scientia*, 40, 1237-1255.
- Keynes, J.M. 1961. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan, London.
- Kornai, J. 1971. *Anti-Equilibrium*. North-Holland, Amsterdam.
- Marx, K. 1961-1967. *Capital*. Foreign Languages Publishing House, Moscow.
- Matyas, A. 1973. A modern polgari kozgazdasagtan tortebete [History of Modern Bourgeois Economics]. *Kozgazdasagi es Jogi Konyvkiado, Budapest*.

Portes, R., and Winter, D. 1978. *Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economics*, mimeo. Harvard Institute of Economic Research, Cambridge, Massachusetts.

Szamuely, L. 1974. *First Models of the Socialist Economic Systems*. Akademiai Kiado, Budapest.

Превод от английски език: *Маргарита Боева, Георги Григоров*
Редактор: *Тодор Петков*

Биографична справка: Янош Корнай е сътрудник към Collegium Budapest и е бил дългогодишен преподавател по икономика в университета в Харвард. Член е на Унгарската академия на науките и на много други академии. Дисертацията му „Свърхцентрализация“ (Overcentralization), писана преди и публикувана след Унгарската революция от 1956 г., е една от първите критични книги срещу плановата икономика, написана от граждани на комунистическа държава.

По-важни публикации: Kornai, J. *Contradictions and Dilemmas: Studies on Socialist Economy and Society*. MIT, Cambridge, Mass., 1986; *Economics of Shortage*. Vol. A-B. North Holland, Amsterdam etc., 1980; *The Socialist System. Political Economy of Communism*. Oxford University Press, Oxford, 1992.

Адрес за кореспонденция: E-mail: kornai@colbud.hu